

แนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ของศูนย์เรียนรู้เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง บ้านผารังหมี อำเภอเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก

จำเอนประทีป ภูลา

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์พระพุทธชินราช

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๔๔๙/๑๓๔ หมู่ ๕ หมู่บ้านหรณนันท ๗ ตำบลบ้านคลอง

อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ๖๕๐๐๐

Email: pratheep.tu@gmail.com. โทร ๐๘๒-๔๐๖๖-๑๓๑,

บทนำ

การดำเนินชีวิตประสบความสำเร็จและความสุขในสังคมนั้น นับว่าเป็นเรื่องที่ทำไดยากและไม่สามารถทำได้ทุกคนเสมอไป เนื่องจากต้องอิงอาศัยเหตุปัจจัยในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นต้นทุนส่วนตัว สิ่งแวดล้อม โอกาส จังหวะ ช่องทาง ปัจจัยส่วนบุคคล ปัจจัยที่เป็นบริบทของสังคม วัฒนธรรมองค์กร ตลอดจนความเป็นไปอย่างรวดเร็วของสังคมโลกยุคปัจจุบัน แต่อย่างไรก็ตามเมื่อเรามองโดยภาพรวมแล้วก็จะเห็นปัจจัยในสองด้าน คือปัจจัยภายนอก กับ ปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอกก็ได้แก่บริบททางสังคม และสิ่งแวดล้อมทั้งหลายนั้นเอง ส่วนปัจจัยภายในก็คือได้จิตสำนึกเชิงคุณธรรม เช่น แรงจูงใจ แรงบันดาลใจ ความมีใจรัก ความขยัน อดทน ความรู้ ความสามารถและการตัดสินใจ เป็นต้น ดังนั้นเมื่อเหตุปัจจัยสองประการนี้การประจวบเหมาะสมควรร่วมกันแล้วก็จะทำให้การทำงานหรือการดำเนินชีวิตเป็นไปตามวัตถุประสงค์

เนื้อหา

พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่มนุษยชาติตลอดสี่ส้าปีเพื่อมุ่งหมายให้เกิดประโยชน์สูง ๓ ประการ คือประโยชน์สุขสามัญที่สามารถมองเห็นได้ในปัจจุบันที่บุคคลทั่วไปปรารถนามี ทรัพย์สมบัติ เกียรติยศชื่อเสียง อันประกอบด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ ความมีจิตใจเจริญองงามด้วยคุณธรรมความดีทำให้ชีวิตมีค่าและเป็นหลักประกัน ในชาติหน้าและประโยชน์อย่างย้งคือพระนิพพาน

ขบวนการแก้จนตามแนวทางพระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายให้เกิดประโยชน์สูงและประหยัดสุดโดยมุ่งเน้นประโยชน์สุขในปัจจุบัน อันเป็นที่ยต้องการของบุคคลทั่วไป เนื่องจากสังคมไทยยุคข้อมูลข่าวสารไร้พรมแดน มักจะให้ความเคารพยกย่องผู้ที่มีทรัพย์สิน เงินทองและชอบเหยียบย่ำผู้ที่ต่ำต้อยด้อยกว่าตัว

การทำงานด้วยความเพียรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอรรถหรือความหมายขยายความแห่งสัมมาวายามะ ความว่า “ให้ปลูกฝังความพอใจในการทำงานนั้น พยายามปรารถนาความเพียรที่สืบเนื่องไปเรื่อยๆ ให้รักษาคุณภาพของจิตที่ก้าวไปในจุดนั้นๆ ไว้ให้ดี พร้อมกับพยายามทำให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น”

หลักการดำเนินชีวิตประการแรก พระพุทธองค์ทรงแนะนำเทคนิคและวิธีการไปอยู่ต่างถิ่นเกี่ยวกับการดำรงชีพ ที่จะอำนวยผลเพื่อเกื้อกูลในภพนี้ เพื่อสุขในภพนี้ เพื่อเกื้อกูลในภพหน้า เพื่อสุขในภพหน้าว่า “กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีพด้วยการงานใด จะเป็นกสิกรรม พาณิชยกรรม โครภักขกรรม เป็นช่างศร รับราชการ หรือ ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ตาม เป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุบายในการงาน ที่จะต้องช่วยกันทำนั้น สามารถทำได้ สามารถจัดได้ นี้เรียกว่า “**อุฏฐานสัมปทา**”^๑ นอกจากนี้ หลักพระพุทธศาสนายังแสดงว่า “ผู้ทำงานจะต้องไม่ปล่อยให้งานที่ทำค้างคาอยู่อย่างทีพุดกันว่า ดินพอกหางหมู” เพราะงานในลักษณะนี้ไม่เป็น

^๑ อ.อ.อุฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔.

มงคลสำหรับผู้กระทำแน่นอน ในทำนองเดียวกัน หากทำในทางตรงกันข้ามย่อมเป็นมงคลสำหรับบุคคลนั้น ดังมีพระพุทธพจน์ตรัสรับรองไว้ในมงคลสูตร ว่า “อนากูลา จ กมมนตา เอตมมงคลมุตตม” การงานที่ไม่คั่งค้างอากุล นี่ก็เป็นอุดมมงคล”^๒

เนื่องจากความเพียรพยายาม เป็นได้ทั้งในทางที่ชอบธรรมและไม่ชอบธรรม ดังนั้น การทำความเพียรในทางพระพุทธศาสนาทุกระดับคำสอน จึงต้องเป็นไปในทางที่ชอบธรรม คือไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน ซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งโดยทางตรงและโดยทางอ้อม หลักการใช้ความเพียรพยายามในการประกอบอาชีพทำธุรกิจการงานต่างๆ ในพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจึงเน้นไปที่ประโยชน์ตนและผู้อื่นเป็นสำคัญ แม้ว่าบางครั้งประโยชน์สำหรับผู้อื่นจะไม่เด่นชัดนักก็ตาม แต่กระนั้นต้องไม่เป็นการทำลายผลประโยชน์ของผู้อื่น หลักคำสอนในลักษณะเช่นนี้มีปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก เช่น “บุคคล พึงได้ประโยชน์ในที่ใด ด้วยวิธีใดๆ พึงบากบั่น ในที่นั้น ด้วยวิธีนั้น” ดังพุทธพจน์ว่า “ยศ ย่อมเจริญแก่บุคคลที่มีความขยันหมั่นเพียรมีสติ มีการงานสะอาด ใคร่ครวญก่อนทำสำรวม ดำรงชีวิตโดยธรรม และไม่ประมาท”^๓ ซึ่งเป็นการเน้นให้บุคคลใช้ความเพียรพยายามเพื่อให้เกิดผลที่ตนต้องการ หลังจากได้พิจารณาเห็นแล้วว่า การกระทำงานใดด้วยวิธีใดจึงเกิดประโยชน์ ก็ให้ทำการงานเหล่านั้น ด้วยความบากบั่นพยายามอย่างจริงจัง

หลักการดำเนินชีวิตประการที่สอง พระพุทธองค์ทรงแนะนำไว้ว่า “กุลบุตรในโลกนี้ มีโรคทรพย์ ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม เขารักษาคุ้มครองโรคทรพย์นั้นด้วยคิดว่า ‘ทำอะไร โภคทรัพย์เหล่านี้ของเรา จึงจะไม่ถูกพระราชาธิบดี โจรไม่ลัก ไฟไม่ไหม้ น้ำไม่พัดไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักไม่ลักไป’ นี้เรียกว่า **อารักขสัมปทา**”^๔ การได้ทรัพย์ สำหรับเพศคฤหัสถ์ ที่ถูกต้องตามพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงคือ การแสวงหาทรัพย์ ด้วยสัมมาอาชีพะ ด้วยอาชีพที่สุจริต ที่ไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น และไม่ใช่อาชีพที่เนื่องเกี่ยวกับการทำบาป ทำอกุศลกรรม มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ฉ้อโกง เป็นต้น และ พระองค์ยังแสดงละเอียดลงไปอีกว่า การแสวงหาทรัพย์ ได้ทรัพย์มา ก็ควรเป็นอาชีพที่อุบาสกควรประกอบ ไม่ประพฤติดาชีพ ที่ไม่ควรประกอบ มีการขายเนื้อที่ตนเองเลี้ยง ขายของมีเนมา ยาพิษ เป็นต้น

หลักการดำเนินชีวิตประการที่สาม พระพุทธองค์ทรงแนะนำไว้ว่า “กุลบุตรในโลกนี้วางตัวเหมาะสม เจริญ สันทนากับคนในบ้านหรือในนิคมที่ตนอาศัยอยู่ จะเป็นคหบดี บุตรคหบดี คนหนุ่มผู้เคร่งครัด หรือคนแก่ผู้เคร่งครัดก็ตาม ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยจาคะ และถึงพร้อมด้วยปัญญา คอยศึกษาสัทธาสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาตามสมควร คอยศึกษาศีลสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยศีลตามสมควร คอยศึกษาจาคะสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะตามสมควร และคอยศึกษาปัญญาสัมปทาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาตามสมควร นี้เรียกว่า **กัลยาณมิตตตา**”^๕

คำว่า “กัลยาณมิตตตา” คือการมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว เพราะคบคนพาล พาลพาไปหาผิด คบบัณฑิต บัณฑิตพาไปหาผล คบคนจึงต้องดูหน้าว่าเพื่อนเป็นคนดีที่มีลักษณะไม่เป็นคนพาลอก ไม่ดีแต่พูด ไม่หัวประจบและไม่เป็นคนชักชวน ไปในทางฉิบหาย มีการดื่มน้ำเมา เทียวกลางคืน มั่วเมาในการเล่นและฝึการพนันเข้าสิงจิตใจ ความสำคัญของกัลยาณมิตร คือมีผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษาเพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี ความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล หรือเข้าร่วมหมู่กับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญา

^๒ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๗.

^๓ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๒.

^๔ อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔.

^๕ อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔.

ความสามารถซึ่งจะช่วยแวดล้อม สนับสนุนชักจูงชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่างตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุน เกื้อกูลแก่กัน ให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี ในการศึกษาอบรม การครองชีวิต การประกอบกิจการและธรรม ปฏิบัติ สิ่งแวดล้อมทางสังคมที่^๖ ข้อนี้เป็นองค์ประกอบภายนอก ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใดความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอารยธรรมาภิบาลคัมภีระคัมภีระภิกษุ ฉะนั้น” “ความมีกัลยาณมิตร เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ (การครองชีวิตประเสริฐ) ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตรพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอารยธรรมาภิบาลคัมภีระคัมภีระ” “อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็น ธรรมดา ก็พ้นจากชาติผู้มี ชาติเป็นธรรมดา ก็พ้นจากชาติ ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ก็พ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาสเป็นธรรมดา ก็พ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์โทมนัส และอุปายาส”^๗ นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้ ตรัสไว้อีกว่า “เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่มีประโยชน์มากสำหรับภิกษุผู้เป็น เสนาะ เหมือนความมีกัลยาณมิตร, ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น” “ความมีกัลยาณมิตร ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่ง สัตถธรรม”^๘

หลักการดำเนินชีวิตประการที่สาม พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ว่า “กุลบุตรในโลกนี้ รู้ทางเจริญ แห่งโภคทรัพย์ และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และ รายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ เปรียบเหมือนคนซึ่งของ หรือลูกมือของคนซึ่งของ ยกตราซึ่งขึ้นดูก็รู้ว่า ‘ต้องลดลงเท่านี้หรือเพิ่มขึ้น เท่านี้’ ฉะนั้นใด กุลบุตร ก็ฉะนั้นเหมือนกัน รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยง ชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนักไม่ให้ฝืดเคืองนักด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกิน รายจ่ายและรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย แต่เลี้ยงชีวิตอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้ กล่าวหาเขาได้ว่า ‘กุลบุตรผู้นี้ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผลมะเดื่อ’ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับมาก แต่เลี้ยง ชีวิตอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า ‘กุลบุตรนี้จักตายอย่างไม่สมฐานะ’ แต่เพราะกุลบุตรนี้รู้ทาง เจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคือง นัก ด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่ายและรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ นี้เรียกว่า สมชีวิตา”^๙ คำว่า สมชีวิตา คือการเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ รู้จักกำหนด รายรับและรายจ่าย อย่าให้สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือยหรืออดขัดสนจนเกินไปให้รู้จักออมเงิน ออมเงินเอาไว้ ฉุกเฉินเมื่อไร จะได้ใช้เงินออม และขอให้ถือคติว่า “มีสิ่งพึงบรรจบให้ครบบาท อย่าให้ขาดสิ่งของต้อง ประสงค์แม้มีน้อยใช้น้อยค่อยบรรจง อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน”

สรุป

จากเนื้อหาที่ดังกล่าวมา ศูนย์เรียนรู้เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง บ้านผารังหมี อำเภอเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก สามารถนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ดังนี้คือ (๑) การนำหลักอภิปธานสัมปทา มา ใช้กับการแก้ปัญหาชีวิตการขาดความเพียร เมื่อจะหลีกเลี่ยงพ้นจากความเกียจคร้านนานาประการ ที่เป็น หนทางนำพาให้ชีวิตมีความเสื่อมลง หลีกเว้นการจากการงานอันเป็นทุจริต และหมั่นประกอบใน

^๖ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕-๑๒๙/๒-๓๖.

^๗ อ.เอ.ก. (ไทย) ๒๐/๓๒-๑๒๘/๑๖-๒๕.

^๘ ข.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๕/๒๓๗.

^๙ อ.อ.ฐ.ก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔.

สัมมาอาชีวะ (๒) การนำหลักอารักขสัมปทา มาใช้กับการแก้ปัญหาชีวิต การไม่รู้จักรักษาทรัพย์ คือการใช้เงินตามหลักธรรมชาติ เป็นคนรู้จักทำมาหาเลี้ยงชีพ การตั้งตนไว้อย่างเหมาะสม กับการรู้จักหาทรัพย์ และรู้จักรักษาทรัพย์นั้นที่ตนหามาได้โดยชอบธรรม (๓) การนำหลักกัลยาณมิตตา มาใช้กับการแก้ปัญหาชีวิตการคบคน รู้จักเลือกเสวนากับบุคคลผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถซึ่งจะช่วยสนับสนุน ให้ดำเนินก้าวหน้าไป ด้วยดี และ (๔) การนำหลักสมชีวิตามาใช้กับการแก้ปัญหาชีวิตการใช้จ่ายทรัพย์เกินฐานะ พยายามใช้จ่ายให้พอเหมาะกับรายได้ของเรา เพราะว่า ผู้ใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่ายใช้จ่ายเกินฐานะของตัวเองจะต้องรู้จักประหยัดทรัพย์ พยายามใช้จ่ายแต่ในสิ่งที่จำเป็นเท่านั้นจึงมีความสุขได้ตามสมควรแก่สภาพของตัวเอง และครอบครัว

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, มหาวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก
๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ พระธัมมปทีปฎกถาแปล ภาค ๑-๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์. ความสัมพันธ์ในครอบครัว. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙.

คณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ. สำนักงาน. จริยปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : ครุสภา, ๒๕๓๗.

สนอง วรอุไร. ทำชีวิตให้ดีและมีสุข. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์ ๒๕๕๐.

นฤมล มารคแมน. หลักพุทธจิตวิทยาเบื้องต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์

รามคำแหง, ๒๕๕๓.

นิดดา หงส์วิวัฒน์. สอนลูกให้กตัญญู. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงแดด , ๒๕๓๙.

ปัญญา นามสง่า. ปรัชญาไทย. พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๖.

ประเวศ วะสี. วัฒนธรรมเสวนา พระธรรมปิฎก - ประเวศ วะสี - เอกวิทย์ ณ ถลาง.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ภัคธรรม, ๒๕๔๔.

บุญมี แทนแก้ว. **จริยธรรมกับชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔.

พลาดิษฐ์ สิทธิชัยกิจ. **ประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๗.

พรรณทิพย์ วรณศิริบุษย์. **จิตวิทยาครอบครัว**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พิฑูร มลิวัลย์. **หลักธรรมสำหรับพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๗.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____. **สมาธิ : ฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : ศสยาม, ๒๕๕๓.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). **พระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. **ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____. **ธรรมนิยมชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____. **พุทธธรรม ฉบับเดิม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ**. กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมมิก, ๒๕๔๐.

พระธรรมวิมลโมลี. (บุญมา ป.ธ. ๙). **บุรพภาค ตอนแต่งไทยเป็นนคร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต). **ความสุขของครอบครัวคือสันติสุขของสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๗.

พระสุธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณโณ). **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๙.